

МЕША СЕЛИМОВИЋ И СКЕНДЕР КУЛЕНОВИЋ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И КЊИЖЕВНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Академик Слободан Реметић
Проф. др Бранко Летић
Проф. др Миланка Бабић
Проф. др Ранко Поповић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Проф. др Ранко Поповић

АКАДЕМИЈА
наука и уметности
Републике Српске

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Бања Лука

Универзитет у Источној
Сарајеву, Филозофски
факултет Пале

Бања Лука – Источно Сарајево, 2011.

Јованка Радић
Институт за српски језик САНУ
Београд

ЗАМЕНИЦЕ ШТА И ШТО У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (На језичком материјалу из романа „Дервиш и смрт“ М. Селимовића)¹

У спомен Велибору Машовићу (1967–1994) и његовим саборцима

Апстракт: У раду се на два начина, и на три нивоа, прати однос између форми шта и што у српском језику. (1) Систематизација могућих примена ових јединица у српском језику се спроводи на материјалу који аутор текста производи према својем изворном језичком осећању – први ниво. (2) На основу тих систематизованих примена изводе се закључци о категоријалним вредностима заменица шта и што. (3) Ти се увиђају као основа за систематизацију потврда ових заменица у језичком материјалу из романа „Дервиш и смрт“ – што је истовремено и вид провере изведених закључака.

Кључне речи: заменице, шта, што, категорије, предметности, српски језик, Меша Селимовић.

0. Однос између форми шта и што слабо је испитан у нашој граматици, и углавном је занемарен у скоро свим приступима језику, укључујући и нормативни. У савременим граматицима српског језика ове јединице се уобичајено дефинишу као „упитно-односна“ или „упитна (и односна)“ заменица „за ствар“ (в. нпр. Станојчић, Поповић 2008: 102) и представљају као једна реч са два лика, обично као „што (шта)“ (Исто), ређе као „шта (што)“ (Миновић, Алановић 1981: 139) и „шта или што“ (Стевановић 1975: 274).² При томе се тек по изузетку постављају питања о могућим функционалним, или било каквим другим разликама

1 Прилог је настао у оквиру научноистраживачког пројекта 178030, који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

2 Хрватске граматике, тј. граматике хрватског књижевног језика, налазе да у језику који описују и нормирају постоји само форма што: „kad se пита за što neživo, пита se затјеницом što“ (BARIĆ, LONČARIĆ 1979: 118). При том се не постављају питања откуд -шта у јединицама са ни- (које „даје нијесно значење“, Исто: 118), и-, сва-, што- (ништа, ишта, свашта, штошта). Иако прихватају ништа и ишта (не прописују *ништо, *ишто), налазе да у конструкцијама ни + предлој + шта треба да буде што („ni za što“, „i za što“), а не шта (Исто: 119).

између ове две форме.³ У новијим граматицама српског језика потпуно се занемарују налази да „се *шшо* и *шша* не разликују само по облику у ужем смислу већ унеколико и по акценту и, што је важније, по функцији“ (Стевановић 1975: 277).

0.1. Колико нам је познато, у србистици је овим формама било посвећено само једно истраживање:⁴ Никола Рончевић (1937) је у свом доста обимном раду представио дистрибуцију ових форми у писаним текстовима аутора пореклом из различитих крајева. За анализу је узето по 100–200 страна текста шест писаца, родом штокаваца (православци и католици): Милутин Ускоковић – одрастао у Ужицу, школовао се у Ужицу и Београду, Бранислав Нушић – одрастао и школовао се у Београду, Јоза Ивакић – одрастао у Винковцима, школовао се у Винковцима и Загребу, Светозар Ђоровић – одрастао и образовао се у Мостару, Вељко Петровић – одрастао и школовао се у Сомбору, и Иво Андрић – одрастао у Вишеграду и Сарајеву, а школовао се у различитим местима. Аутор је дао осврт и на употребу истих тих форми у своме завичају (Пожешка Котлина у Славонији). Иако је то истраживање показало извесну неуједначеност у дистрибуцији ових форми, оно је неспорно указало на то да се на читавом простору српског језика јасно издвајају функције резервисане само за *шта*, односно, функције резервисане само за *што*.

3 У науци се углавном сматра да је форма *што*, која одговара старословенском *чѣто*, старија, те да има примат над *шта*. Сматра се да је *шта* добијено од *што* „аналогijом према генитиву именица истог завршетка (*шша* : *шшо* као *села* : *село*)“ – тако Т. Маретић (в. Стевановић 1975: 274), за њим М. Стевановић (Исто), али и М. Фасмер (1987: *чшо*), Р. Маројевић (2005: 441–442). Супротно овом, А. Белић је сматрао да се „старословенско *кѣшо* и *чѣшо* несумњиво свODE на старији облик **кѣ* и **чѣ*“ (Белић 1941: 54), те да су у прасловенском језику паралелно живеле две јединице: примарно **ѣъ* и секундарно (сложено) **ѣъ-то* (Исто: 54–55, в. Скок 1972: *ko*¹ I, II). Имајући у виду налазе који следе, чини се да би стање у српском језику могло одговарати управо том старом односу, тј. бити у континуитету са њим. Најпре је у обе јединице могло доћи до тзв. превоја вокала (в. Белић 1960: 91–93), тј. до снажења полугласника под акцентом (**ѣъ* > **ча*), односно до слабљења и губљења ненаглашеног (или слабије наглашеног) полугласника (**ѣъ-то* > **ѣто*, исп. *каг шѣг*). То регуларно води упрошћавању новонастале сугласничке групе *чѣ* (**чшо* > *што*, в. Исто: 122) и преосмишљавању морфолошке структуре (*ѣъ-то* > **чѣ-о* > *шѣ-о*). Преосмишљавање морфолошке структуре речи, тј. за промену **ч-а* у *шѣ-а*. Од самих почетака српске писмености заменица *чѣта* / *ѣа* се бележи напореDO са *чѣто* / *ѣа* у примерима типа *ѣа шѣте* (в. Даничић 1864: *чѣто*).

4 Из ове се констатације изузимају студије Ирсне Грицкат (1975), у којима је доста пажње посвећено везничким улогама речи *што* – сагледаваним из дијахронско-компаративног угла. Сасвим је разумљиво да И. Грицкат као неизворни говорник српског језика није могла имати осећај за разлику између речи *шта* и *што*, које је уз то српска граматографија представљала као једну реч.

(1) Наметнуо се закључак да се у „значању упитне заменице за непознату ствар“ на „простору штокавског дијалекта“ по правилу употребљава „облик *шта*, а не *што*“ (Исто: 149).

(2) Свим анализираним текстовима је заједничко и то да се форма *што* доследно појављује у релативној и (упитно-)узрочној, (упитно-)намерној и другим сличним вредностима.⁵

0.2. Појава форме *што* у функцији „упитне заменице за непознату ствар“ спорадично је потврђивана само код Јозе Ивакића (нпр. „*Што* сам вам скривио?“, „(...) *што* ли све не причају оне боре на том старачком лицу“), што је на документован начин протумачено као појава која ни код њега „није оригинална (не потиче из његовог дијалекта)“, већ је дошла под утицајем „писаца загребачког књижевног центра, међу којима има пола нештокаваца“ (Исто: 141–142).⁶ Ово, дакле, говори да је мешање *шта* и *што*, односно употреба *што* са предметном категоријалном вредношћу (у питању за „непознату ствар“), дошла као последица утицаја не-штокавских (не-српских, тј. хрватских) дијалеката (/језика).⁷ Наиме, уместо *шта* и *што* као две категоријално (и функционално) диференциране јединице у српском језику, ти не-српски дијалекти за обе категоријалне вредности имају једну форму: чакавски – *ча*, а кајкавски – *кај*.⁸

0.3. Поред тога што ћемо при посматрању заменица *шта* и *што* у језику Меше Селимовића⁹ у виду имати наведено Рончевићево истра-

5 На овом истраживању је заснован приступ „заменици *шта* или *што*“ у граматичи М. Стевановића (1975: 274). Стевановић, међутим, превиђа (или не сме да види) запажање Н. Рончевића (1937: 149) да се у „значању упитне заменице за непознату ствар“ на „простору штокавског дијалекта“ по правилу употребљава „облик *шта*, а не *што*“ (ист. Ј.Р.). То је, свакако, повезано са задатком који је српска лингвистика имала у социјалистичкој Југославији: да предводи у изградњи заједничког српскохрватског књижевног језика, и то упркос изразито наглашеним супротним тенденцијама на хрватској страни.

6 Односи форми *што* и *шта* у текстовима овог (хрватског) писца прате се дијахроно, чиме се показало да је са протоком времена проведеног у Загребу заменица *што* све чешће почела долазити у позиције у којима је у његовим текстовима из ранијег периода по правилу стајало *шта*.

7 Да штокавица може бити „наречје“ (или дијалекат) само ако се посматра из хрватског угла, а да је Срби не би могли звати својим наречјем, већ својим језиком, – истина је која се отимала и Рикарду Симеону: штокавско наречје, „jedno od tri hrvatska narječja, a istovremeno jedino kojim govore i pišu Srbi i Crnogorci, se, kao jedino, ne može smatrati narječjem tih dvaju jezika, već jezikom [ист. Ј.Р.]“ (в. Радич 2008: 29). Иста логика налаже да се из српског угла о чакавици говори као о хрватском језику.

8 О могућим варијацијама у гласовној структури чакавског (хрватског) *ча* и кајкавског (словеначко-хрватског) *кај* в. Скок 1972: *ко*' (II).

9 Грађу смо ексцерпирани из прва четири поглавља (70 страна текста) романа *Derviš i smrt* (Svjetlost, Sarajevo 1967): <http://www.borut.com/library/texts/selimovic/dervis/dervis7.htm>. Будући да у коришћеном издању странице нису нумерисане, примере ћемо наводити без позивања на страну.

живање, у раду ћемо се, ипак, ослањати и на сопствено језичко осећање за разлику између *шта* и *што*, изграђено на тремеђи Републике Српске, Црне Горе и Србије (општина Фоча) – у висинској области на којој се дели доњи део слива Таре и Ђехотине (десна притока Дрине).

0.4. У анализу грађе, тј. у одређење природе заменица *шта* и *што* у језику Меше Селимовића, па у српском језику, полазимо са хипотезом (делом већ провереном, в. н. 9) да писани текст није најбољи предлогак на коме се може испитивати природа заменичких речи, и то из два разлога: (1) заменице су примарно усмерене на елементе ванговорног контекста, оне категоришу и у елементарном виду означавају оно што се види, чује, осети, и (2) тек су секундарно јединице које се усмеравају према деловима говорног контекста, када се остварују у улози организатора говорног низа. Како директно усмерење на ванговорне ентитете не може бити својствено писаном говору (и приповедању у било ком виду), по правилу се показује сасвим обрнут однос учесталости категоријално повезаних заменичких јединица у контексту (1) директног указивања на ствари и (2) приповедања о стварима.¹⁰

Опозити ко – шта

1.0. Заменица *шта* стоји у опозицији са *ко*, и она је у говору горњег Подриња јасно диференцирана од претежно говорне (у говорни низ уклопљене) јединице *што*. Стога, да би се одредила категоријална вредност и говорна улога заменице *шта* (тима и *што*), неопходно је да се одреди њен опозит *ко*.

1.1. Са *ко* се пита за предмете из области 'људско или антропоморфно' (*Ко?* – *Срђан* / – *Мрђан* / – *Млађен* / – *Срђан*, *Мрђан* и *Млађен*), а по аналогiji и за све друго што се поима или узима као једно по себи. Као јединствене и различите од свих других истоврсних јединки, у нашој свести поред упознатих особа живе и сви други живи створови које као јединке знамо по њиховим властитим именима: име је одраз познавања (издвајања и поимања) дате јединке као оног што је јединствено (по себи једно) и различито од других истоврсних створова. Стога, кад знамо да неки звук производи једна од познатих нам животиња одређене врсте, питаћемо са *ко*: *Ко* то риче? – *Јелоња* / – *Злашоња*; *Ко* то

¹⁰ Ову хипотезу смо на неким другим примерима проверавали у грађи коју доноси РМС. Примера ради, провера учесталости елемената заменичких структура типа *ово* | *оно* – *што* показала је изразито ретку заступљеност елементарних јединица типа *ово*, које се, као што сви знамо, у свакодневној комуникацији најчешће примењују (контекст свакодневне употребе ствари / указивања на ствари), а изразито високу заступљеност јединица типа *што*, неутралних на разлику *ово* – *оно* (в. Радић 2010¹: 612–613).

лаје? – Флеки / – Флекица / – Маза, или сл. Погрешно је, међутим, из овога изводити закључак да се ко односи на „живо“ (рус. *одушевленно*, ГРЈ: 537; о томе у Радић 2009, у „Нацрт...“, в. н. 10), а *шта* на „неживо“ (или *неодушевленно*):¹¹ заменице *ко* и *шта* категоришу разлику 'људско' – 'не-људско', с тим што ће се области *ко* аналошки (аналогија по начину поимања и означавања јединке), и то само ситуативно, прикључити и одређене јединке¹² из области 'живо не-људско' (део области *шта*).

Област *шта* и *што*

2.0. Дакле, изван обележеног и јасно омеђеног *ко* остаје врло широка и врло неодређена област 'не-људског'. Примена форми *шта* и *што* у централним српским говорима, прилично јасно диференцирана, указује на то да у овим формама треба препознати две речи (а не две форме исте речи), тј. две јединице чија разлика није само функционалне, већ је превасходно категоријалне природе. Наиме, показује се да у српском језику речи *шта* и *што* област 'не-људско' деле (категоришу) у два блока.

2.1. *Шта* је резервисано за 'не-људско' у предметном смислу, тј. за оно што је предмет било у физичком (неживо или живо), било и у метафизичком смислу: поред свега што јесте или се може узети као засебан физички предмет (*Шта* је ово? – *Зеца* / – *Зечеви* / – *Креда* / – *Зрно жиша* / – *Жишо* / – *Вога* / – *Море* / – *Пућ* / – *Ливага...*), ту су и предмети радњи, мисли, осећања, говора и сл. (*Шта* раде? – *Сеју жишо*; *Шта* причају? – (*Причају*) *да ће сејети жишо*). Ту су, дакле, сви предмети сем оних које наша свест и наша мисао препознаје као „једно по себи“ (сви сем предмета из области *ко*) – што је најпрецизнија самознана разлика која мора бити универзална. Примарна функција речи *шта* је да пита за врсту или род – за назив као одређење (или за „штаство“), а не за идентитет једног („овог“ или „оног“) предмета, по чему се заменица *шта* разликује како од *ко*, тако и од *коли*.

2.2. Супротно овом, *што* покрива сферу не-предметног (или сферу „не-бића“, не-ентитет):¹³ усмерено је или (1) према оном што се

11 Схватање да се разлика 'живо – неживо' у српском језику категорише акузативом (*чета* – *шта*), а не номинативом (*ко* – *шта*), образлажемо у раду „Категоријално-елементарна организација заменичког система у српском језику“, *Зборник радова са Међународног симпозијума „Грамашика и лексика у словенским језицима“*, Матица српска – Институт за српски језик САНУ, Београд – Нови Сад (у штампи). О томе и у Радић 2009.

12 Идентитет једног предмета (или једне врсте именованих предмета) се у свим осталим случајевима тражи (категорише) са *коли*: – *Која ишница?* – *Селица* / – *Ласта* / – *Ова* / – *Она на ираки* / – *Она мала*, и сл. (о томе у Радић 2010¹).

13 Ако бисмо се изражавали у Аристотеловим терминима, могли бисмо казати да област *шта* у српском језику покрива сферу „бивства“ (тип *ово* → ♣ /стварни лист/, гр.

не издваја и не поима, тј. у мислима се не учвршћује као нешто посебно (јединствено или „једно“) и различито од других „ствари“ и појава (питање за сврху, узрок, намеру и сл.), или (2) према вербалним јединицама, деловима вербалног израза (тзв. односне заменице).

Разлика између ова два категоријална израза јасно се огледа у томе што се као одређен (прецизан) одговор на издвојено упитно *шта* може појавити неки од елемената предметне заменичке структуре *ово | оно – што* (тип *Шта радиш? – Ово*), док се у одговору на упитно *што* – такав елемент или њему одговарајућа пунозначна јединица никако не може појавити.

Област и функционална вредност заменице *шта*

3.0. Са *шта* се тражи одговор на питање везано за природу (род и врсту) или „*шћаство*“,¹⁴ тј. за име као одређење непознатог нам предмета.

3.1. *Шта* се употребљава у случајевима када се:

(а) тражи остензивна дефиниција, тј. пита за име (назив) као одређење оног што се опажа (и показује):

- *Шта је ово* → ♣ (ово што видим / држим или сл.)? – Лист. / – Детелина. / – Лист детелине.
- *Шта је ово* → ☺? – Скица људског лица. / – Човек. / – Дете. / – Смајли.

(б) пита за име (назив као репрезент) предмета који имају одређено својство:

- *Шта је бело?* – Снег. / – Млеко. / – Крин.
- *Шта (/ ко) спава?* – Човек. / – Мачка. / – Коњ.¹⁵
- *Шта мјауче?* – Мачка.

3.2. *Шта* се употребљава и у случајевима када се:

(а) пита за назив као одређење (атрибутив) лица:

οὐσία, лат. *substantia*) и „бића“ (тип *лишћ* – реч-појам, гр. τὸ ὄν, али и *вене* /лист/), а да области *што* преостаје „не-биће“ (гр. τὸ μὴ ὄν): в. нпр. 1017а–1017б.25 (за *биће* и *бивство*), 1067б.1–35, посебно 25–35 (за *не-биће*) у преводима Аристотелове *Метафизике* на српски језик. Да је ове дистинкције познавао грчки заменички систем, „биће“ и „бивство“ би могли бити означени као *шћастиво* (в. следећу напомену), а „не-биће“ са „*шћосиво*“.

14 Термином *шћастиво* (одређење, суштина или сл.) се у српским преводима Аристотелових списа преноси оно што је он означавао са (τὸ) τί ἐστὶ – „то што јест“ (в. *Met. Index rerogum*).

15 Вероватно је да наша антропоцентрична свест утиче на то да се у многим оваквим случајевима, уз глаголе које она примарно везује за човека (типа *дише, живи, спава, иде, дрема...*), питање може формулисати и са *ко* (о томе у Радић 2010²).

- *Шта* је он (→ ☺ / особа о којој се говори)? – Писац. / – Србин из Босне. / – Муслиман (исп. *Ко је он? / Како се он зове?* – Меша Селимовић).

(б) пита за назив као релатив:

- *Шта ти* је она (→ ☺ / особа о којој се говори)? – Сестра. / – Колегиница / – Професор. / – Директор.

Свакако се природом писаног језика може објаснити то што се овакви примери ретко бележе на претраженим страницама романа *Дервиш и смрш*.¹⁶ Потврђен је само један пример, који одговара случају 2.2(а):

ne bih bio više što sam, a šta bih bio, to nitko ne bi mogao da zna.

3.3. *Шта* се у развијенијој говорној ситуацији употребљава у случајевима када се:

(а) пита за предмете као субјекте (*субјекат* у логичком смислу) о па ж е н и х својстава, стања и збивања.

- *Шта се то* бели? (*што* што видим) – Снег. / – Неко у белој кошуљи.
- *Шта се то* чује? (*што* што чујем) – Ветар. / – Вукови. / – Неко долази / Људи.
- *Шта (то)* шушка? – Нека животиња / – Миш / – Иду ловци.
- *Шта то* мирише? (*што* што осећам чулом мириса) – Покошено сено. / – Пече се хлеб.

(б) пита за предмете као субјекте или објекте радњи:

- *Шта (то)* лети? – Комарци / – Неке бубе. – Прашина.
- *Шта (то)* црташ / правиш / чекаш / чуваш? – Мачку.
- *Шта (то)* сејеш? – Ово / – Пшеницу. – Јечам.

(в) Као предмет (или предметност) се узима и предмет мишљења и говора (*предмет* у метафизичком смислу), односно „предмет“ као изазивач бола, врста тренутног осећања, или сл.:

- *Шта* причају? – Свашта / – Да ће бити дуга зима.
- *Шта* си мислио? – Ништа. / – Да нећеш доћи.
- *Шта те (то)* заболело? (*што* што је изазвало опажен израз бола) – Зуб. / – Нога. / – Стомак / – Нешто у стомаку.
- *Шта* осећаш? – Страх. / – Бол. / – Ништа.

Сасвим је логично што ће се већи број оваквих примера, који подразумевају неки вид репрезентације, а тиме и немогућност показивања на предмет у физичком смислу, – појавити и у претраженом Селимовићевом тексту:

¹⁶ Знатно је већи број потврда за *шта* у петој глави, где има знатно више дијалoшких реплика и више „говора“ у 1. лицу (унутрашњи говор).

Šta je u njima? Kakva slika ili sjećanje, kakva riječ što još odzvanja, kakvo to sneno pamćenje, kakav grijeh?

Šta smo učinili, šta smo postigli, šta smo srušili, šta izgradili?

Šta traži u ovoj tišini svetog mjesta...

Šta sam čekao?

A šta ostaje nama?

Šta je govorio?

Šta misliš sad?

Šta misliš da učinimo?

Šta mu je ostalo drugo nego da vjeruje u sebe! ←

3.4. Ова јединица ће се појављивати и у тзв. неуправном говору (када заменица *шта* уводи зависно-упитну реченицу), односно у случајевима када уводи изричну или какву другу зависну реченицу (исп. Грицкат 1975: 153–158). То *шта* бива формални објекат две њиме повезане јединице: надређене (независне) и зависне реченице (*Nisam znao* → *šta* ← *sprema*).

Будући да ова функција у пуном смислу подразумева улогу заменице *шта* у организацији говора, било је логично очекивати да претражени текст и за њу нуди сасвим довољно потврда:

Neću da te pitam ko si i šta si učinio

Ne znam šta će biti zabilježeno

da ne znam šta je bilo

Nisam znao šta sprema

znam šta misli

Ne znam šta je brat učinio

čovjek sam, ne znam šta je učinio i nije moje da sudim

stajao sam pred bjeguncem ne znajući šta da učinim

I tad mi je postalo jasno da sam od prvog časa znao šta će ovaj čovjek uraditi.

čekao sam da vidim šta hoće da zauzme, šta hoće da oduzme

Mučno sam razmišljao šta da učinim s njim što se pretvorio u granje

Rekao sam ono što je istina, da sam bio u nedoumici ... šta da učinim

3.5. У претраженом тексту нисмо наишли на потврде заменице *шта* и у другим случајевима који подразумевају приступ предмету као предмету, типа *На шџа ово да сџавим? У шџа да сџам воду? За шџа ће џи џо? Око шџа се свађаџе?* и сл. (в. Стевановић 1975: 279–280).

3.6. Нашла се само једна потврда за чисто категоријално *шта*, тј. *шта* које истовремено нема и призивку питања (типа *Има се шџа видеџи, Нема шџа да раџи* или сл.), а које граматичари обично тумаче као опште (в. Стевановић 1975: 277–278) или неодређено (Ромчевић 1937: 150):

ako nema šta da suzbija (М.С.).

У свим оваквим случајевима *шта* је израз за чисту, ничим диференцирану предметност, те је привид (и грешка) да се форма којом исказујемо такву (чисту) предметност може интерпретирати као „општа“ или „неодређена“ заменица. Истина је да чиста предметност на ло-

гичком плану подразумева и неодређен (не и „општи“) предмет, али, ако се казало *шта*, а не *ма шта*, *било шта*, *ишта*, *нешта* или сл. – то просто треба схватити као знак да се неодређеност није ни имала у виду. Наиме, кад се нађемо пред питањем *Имаш ли ии шта рећи / догађи?*, не помишљамо да треба казати *било шта* или *макар шта*, већ да треба рећи *шта* 'оно *што* се зна, има у виду'.

3.7. Ови примери говоре и да је сасвим неосновано то што се конструкције у исказима типа *Не личи ни на шта*, *Није ни за шта*, и сл. тумаче као падежи заменице *ништа* (*ни-шта* – ситуативно негирана предметност), а не као однос према чистој предметности (према *шта*). Исказ *Није ни за шта* 'није способан за било какав посао / за било коју улогу' / 'није употребљиво' не може имати смисао 'није за *ништа*': *ништа* подразумева негирање постојања предмета (исп. *нико* 'ниједан *ко* – ни ја, ни ти, ни он', *ничији*, *никакав*, *нигде*, *никуд*, *никад*). Може се бити или не бити за *шта* (за „ову“ или „ону“ ствар / улогу, „овај“ или „онај“ посао, „ову“ или „ону“ сврху), а то је битно различито од помисли да се може бити или не бити за *ништа*: израз *бији за ништа* је стилоген и подразумева виши степен негације од *не бији ни за шта*.

Форма *ништа* – само у том лику присутна на читавом српском језичком простору (в. н. 1), представља понајбоље сведочанство да се предмета и предметности тиче *шта* (а не и *што*). Наиме, целина заменичког система говори да се са *ни-* одриче ситуативно постојање оних категорисаних ентитета чије постојање има смисла одрицати: *нико*, *ништа*; *ничији*, *никакав*; *нигде*, *никуд(а)*, *никад(а)*. Стога се разлози логичке, а не уско граматичке природе морају тражити у појави да се у српском језику *никад* не негира *што*, и да се тек по изузетку (могло би се рећи као логичка грешка) појављују спојеве *никоји* и *николик*: (1) није смислено ситуативно одрицати оно (реч-појам) што већ стоји иза сваког категоријалног *коли* (– *Који* /пут? – *Ниједан*, а не *никоји*); (2) није смислено одрицати категоријално *колики*, јер предмет без квантитета не постоји (– *Колика* /јабука? – *Мала*, а не *николика*), као што би (3) бесмислено било категоријално **ништо* (*Што* то радиш? – *Зашто*... / – *Због*... / – *Ради*... / – *Да*..., а не – **Ништо*). Логички је неприхватљиво да се одриче оно што је већ категорисано као не-постојеће (не-предмет и „не-биће“).

Функционална вредност заменице *што*

4.0. Како смо већ назначили, форма *што* покрива сферу 'не-предметног' (или сферу „не-бића“, „не-постојања“): она, дакле, не одговара ни за једну одређену област, не покрива *ништа* о чему се могу имати одређена знања. Стога је *што* усмерено или према оном што се не издваја и не поима (питање за *сврху*, *узрок*, *намеру* и сл.) – што се у мис-

лима не учвршћује као нешто одређено и различито од нечег другог, или (2) према вербалном изразу, када бива чисто граматичка јединица – „реч“ -везник способна да испуни само уско граматичке функције (тзв. односна заменица).

Стога је сасвим очекивано да се у наративном тексту неупоредиво чешће бележи форма *што*, која не подразумева усмереност ни према ентитетима у предметном свету, нити према ентитетима свести, – већ је средство које организује развијену мисао и говор.

Узрочно-последично (упитно) *што*

4.1. У свакодневной интерперсоналној комуникацији заменица *што* као упитна реч категорише у недиференцираном виду мисао о оном што се у развијеном језику назива *разлој, узрок, сврха, циљ, намера* или сл.:¹⁷ нпр. – *Што* (то) сејеш? – *Што* морам / – *Наредио ми иззда* / – *Да по-расће* / – *Да имам шта јести* / – *Што* немам ништа *груто*, или сл.). То *што* се, дакле, може интерпретирати као 'зашто' / 'због чега' / 'због кога' / 'с којим циљем' / 'из ког разлога' / 'с којом намером', и сл. Управо овакав (недиференциран) смисао упитног *што* одговара природи интерперсоналних односа: ми никад не можемо знати шта другу особу држи у одређеном стању или мотивише на одређену активност (оно што је било, што јесте, или што тек треба да буде). Свакако се због тога питање за узрок одређеног стања или нечије активности уобичајено поставља са *што*, јер би свака друга, спецификована упитна форма (нпр. *зашто, због чега, због кога*) носила ризик да питање буде погрешно формулисано, те да се остане без информације о стварном узроку нечије активности. Усмереност речи *што* према оном што се не може знати и појмити доста добро одражава исказ: *trag nečega u meni, nečega što je moglo biti i što je bilo, nečega što će biti ako ustrajem u ovom praznom stanju* (в. т. 5.3.).

У претраженом тексту је пронађен само један пример оваквог упитног *што* – и то у реторичком питању упућеном Богу:

/.../ veliki Bože, što si me ostavio najvećoj ljudskoj mucu /.../. Управо овај пример показује да одабир везника мора бити тесно повезан са постојањем или непостојањем представе о могућим узроцима и разлозима неког дешавања или нечије активности: нашем знању су потпуно недоступни могући узроци и последице искушења пред која нас Бог ставља, те је најпримереније да се таква, Њему упућена питања, формулишу са *што*.

4.2. Са овим може бити повезана и појава конструкција у којима, према нашем језичком осећању, недиференцираном везничком *што* од-

17 Да се *што* мора тицати „не-бића“ (оног што је непојмљиво) сведочи и то што према појмовима типа *узрок, последица, начин* и сл. не постоје спецификовани појмовни изрази за њихове типове, као што се, нпр., појам *време* разлаже на *јуче, данас, сушра*, потом, *саш, дан, година* и сл.

говара због *штога што* / *зашто што*. Уочава се, међутим, да сви ти примери у предикату главне реченице имају какво осећање (обично репрезентовано презентом или придевском формом), те је вероватно да у тим случајевима спецификоване везничке конструкције не би могле бити добра замена за *што*¹⁸ (исп. примере у т. 4.2.1, са због *онога што*).

volim je što sam zaštićen mirom mojih dviju soba
Bio sam joj zahvalan što se tako razgolitila preda mnom.
drago mi je bilo što se nisu otele
krivo mi je bilo što nije otišao
i pokajao se što sam mu ponudio sklonište
Hvala ti što me nisi odao.
Jesam li pogriješio što ga nisam odao, ili što ga nisam sklonio u svoju sobu?
srećan što njegova porodica zbog toga bjesni
iznenađen što ona ne priča sasvim običnu priču
nije se ljutio što sam ga odbio.
Već ti je krivo što si i ovo učinio
sigurno bi mu bilo mučno što ga uznemiravam neprijatnostima u ovo divno jutro
koje je dočekaо bez groznice, i mučno što ga prisiljavam da misli o takvim sitnicama.
žao mi je što je potpuno izgubio vjeru u ljude, biće nesrećan i pust u sebi (19 потврда)

4.2.1. Сличну структуру имају и ретке потврде са због *оног(а) што*:

gorak zbog onoga što sam učinio, i što nisam učinio
Uplašio sam se ovog mladog čovjeka, zbog onog što sam htio da kažem, zbog onog što sam mogao da postanem, zbog onog što bi on mogao da učini.

4.3. Сасвим је уобичајено *што* које у конструкцији *зато што* уводи зависну реченицу са категоријално суженом вредношћу. Ово је свакако повезано са тиме што књижевни текст као и свако друго приповедање подразумева то да наратор „зна“ у којој су сфери разлози стања и активности актера његове приче: свет књижевних јунака је свет који сам књижевник ствара, те је он истовремено и тај који пројектује сферу из које потичу узроци стања његових јунака.

možda čujan samo zato što je bilo nemoguće zamisliti da neko ide na jednoj nozi
Možda zato što nisam pomenuo brata, što nisam nastojao da o njemu govorimo.
možda zato što je ljepota sama po sebi čulna i griješna
i ne zato što je gluх
Možda zato što je iskrena ljubaznost među nama rijetka
volim je i zato što je postala poznata zbog mene, i što zna moje tajne, и сл. (18 потврда)

4.4. Регуларно се појављују примери где *што* учествује у поредбеним везничким конструкцијама, које имају квалитативну, квантитативну, или квалитативно-квантитативну вредност:

18 У оваквим примерима И. Грцкат (1975: 125) препознаје „неку врсту“ изричне, односно „експликативне службе речи 'што'“.

КАО ШТО:

Kao što prsne ljuska jajeta kad se pile potpuno razvije, tako dođe vrijeme da se rastave duša i tijelo
Nisam lako odustao od svoje želje, kao što bi moglo izgledati (5 потврда).

НЕГО ШТО:

da ne biva grđe nego što jest
podsjecala na život više nego što može biti dobro (укупно 4 потврде)

ИСТО ШТО:

neodvojivo od mene, isto što i ja sam

САМО ШТО:

Želim to više od svega, oboje, samo što je moje pošteno, tvoje prljavo

4.5. Квалитативно-квантитативну вредност условног односа имају и потврде:

Što je naš položaj postajao nemogućniji, čekanje je postajalo sve napetije;
što se koraci više udaljuju, snaga mu je sve slabija.

Односно што

5.0. Односно *што* је најфреквентније у претраженом тексту, што је, ако се има у виду његов наративни карактер, сасвим очекивана и сасвим логична појава. Јединица испред *што* (именичка заменица, именица, именичка синтагма или реченица) неутралише вредности уобичајене за самостално категоријално *што* (питање за разлог, узрок, циљ, намеру и сл.), што употребљеној заменици не оставља ништа друго до да буде чиста граматичка реч. Кад је релативно (тј. односно), *што* се, дакле, односи на одређени вербално већ репрезентован (обично именован) или „показан“ (означен заменицом) предмет говора или мисли. Непосредно наслонено на јединицу која означава одређено, везничко (релативно) *што* (са елементом *-шо* у својој структури) потврђује (у неком смислу понавља) већ исказану предметност и предаје је зависној реченици коју уводи: постаје њен конституент – формални субјекат или објекат.

5.1. Најчешће је *што* коме је антецедент пунозначна јединица из надређене реченице, обично именица, мада су потврђени и примери са *што* које се односи на предметност читавог исказа. Уочљиво је да одређења која уводе односне реченице са *што* нису у функцији идентификације предмета који бива репрезентован датом именичком речју (што је уобичајена функција јединице коју уводи релативно *коли*, в. н. 11), већ су у (1) функцији ситуативног одређења предмета посебне врсте (*харџија, одиљшање, говор, шаласање, крв, човек* и сл.), односно,

(2) у функције успостављања релације између два ентитета (*тогине – ја, лудило – ја, мјесецина – ја, болесник – смрт, жена – животи* и сл.):

*trag mastila na ovoj hartiji što čeka kao izazov
ruka mi drhti zbog odplivanja što mi predstoji
slušao govor što je ličio na vez
nepomične u neprestanom talasanju što se jedva vidjelo
nadnesena nad rječicom što se probija kroz kamen
iz krvi što se preobraćala u tople odsjaje
Idite kući, kažem mladima što nailaze, obijesni
otići i umrijeti, otići i živjeti, ove noći što ostaje kad se sve gubi
zaludno kao trbusi riba što spavaju ili umiru na plitkom dnu
Pozivam za svjedoka sudnji dan, i dušu što sama sebe kori
poslije dugog niza godina što su prirasle uza me kao koža
nezačuden ludilom što me iznenada obuzelo
iznenadila me ljepotom glatkog lica što se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i
stišavanom svjetlošću velikih očiju što su otkrivale vrelu naglost
Iza taraba su se čuli vrelí glasovi djevojaka što su spremale miloduh
Kakva slika ili sjećanje, kakva riječ što još odzvanja
od ove osvjetljene mlake tame što zove u grijeh
moja želja pomaže čovjeku što se tako nemoćno bori za život
uplašio se mjesečine što mi je udarila u lice
Stajao sam tako, i stajao, u mirisu dafine što me gušila, u durdevskoj noći što je
živjela za sebe, u bašci što je postala svoj svijet
blještava igra boja i oblika što je odvrćala pažnju
otići od ovog mladog čovjeka što me draži ispitivačkim pogledom
od bezrazložne mržnje što je u meni buknila
nesaglasna sa vrelinom srđite odluke što se jedva skrila
đvoje jednakih što govore o poslovima
idući u susret onoj drugoj što je ćutala
stajali smo, čovjek do čovjeka, bez radosti što smo se sreli
ta strana tužaljka, što je ličila na divlji jecaj
potraživši dugotrajnog bolesnika što ne miriše na smrt, ugledao sam na sećiji lijepu
ženu, što je podsjećala na život više nego što može biti dobro.
Rekao sam (...) da je prijatelj hafiz-Muhamedov (što je bila istina), i moj (što nije
bila istina)
imanja nestaje, pola je prodao što je od majke ostalo (89 потврда).*

5.2. Релативно *што* је врло често везано и за општепредметне заменице које су потпуно неутралне на природу и на име онога што означавају (*оно, све, нешто*...). Будући да је реч о непојмовним јединицама, уз њих не може доћи релативно *коли*, те стога оне увек траже *што*.

5.2.1. Најубичајенији антецедент је предметно *оно*:

*ostaje ono što je bilo prije svega
Biće ono što mora, a moja je krivica da sam ono što sam
ovo što se dešava, i ono što je bilo, iz istog je razloga
naviknut da ne vidim ono što me se ne tiče
mislio sam na starca i na ono što ću mu reći
Nismo ono što smo bili u početku*

Da spoznamo ono što možemo.
 Testijom ne možeš zahvatiti cijelo more, ali i ono što zahvatiš i to je more.
 Najljepše bi bilo ono što je nemoguće
 Zar mislite da će čovjek postići ono što želi?
 a pravda je pravo da učinimo ono što mislimo da treba
 ništa nije odlučeno između njega i onih što ga love
 da učinim šta bilo, samo ne ono što sam učinio
 nepotrebno govoriti mu o onome što je i sam znao
 Kako je mogao da pogodi i ono što ni meni samom nije bilo sasvim jasno?
 ostao bih ono što sam bio bez obzira na sve što se desilo (укупно 57 потврда)

Ретки су примери са тим испуштеним (подразумеваним) антецедентом:

činim što (оно што) je trebalo učiniti davno
 nikad čovjek ne smije misliti da je siguran, ni da je umrlo što (оно што) je prošlo
 to je već značilo da činim što (оно / то што) ne treba

5.2.2. За њим следе примери са što, при чему се то što, као елемент неутралан на разлику између ovo и ono, чешће подразумева (в. т. 4.2), што је, свакако, повезано и са тиме што је неутрално što етимолошки већ садржано у што (< *čb-to):

Najviše me iznenađivalo, iz riječi u riječ, to što sam očekivao da susretnem sasvim drukčijeg čovjeka.
 Čudno je možda što to (то што) kažem.
 izvlači iz mene čak i što (то што) nisam htio da kažem
 Najneugodnije je što (то што) znamo da one znaju više nego što pokazuju
 nije njihova krivica što (то што) je zlo neiskorjenjivo
 Uzbudivalo me što (то што) sam mogao da budem sudija.
 Dobro je što (то што / да) se tako svršilo
 čini mi se da je čudo što (то што) uvijek nisam bio ono što sam sad
 Dosta što (је то што) ga je tekija spasla, treba da ode (21 потврда).

5.2.3. Сасвим су ретки примери где што има ovo као антецедент:

ovo što se dešava, i ono što je bilo, iz istog je razloga
 misao da je sve moglo biti drukčije, pa i ovo što me boli

5.2.4. Исто су толико ретки и примери везе са ovaj (у претраженом тексту нисмо потврдили везу са онај или šaj):

Ova što me pokrenula, vratila me sebi.
 nisam znao ko je od njih surov, ovaj što bježi ili ovi što gone (укупно 5 потврда)

5.2.5. Једном је потврђено и лично он као антецедент:

Mučno sam razmišljao šta da učinim s njim što se pretvorio u granje

5.3. И најзад, честе су везе са sve и нешто, где што уводи исказ који ограничава или прецизира област универзалног sve и „неодређеног“ нешто:

све што

ноћ и *све што* она оживи

Овакве знају вриједност свега што губе и добијају

Рекла је тако, поčinјући, све што је требало

обећаћу да учиним све што је у mojoj слабој моћи

Пристао сам на све што је htjela

и све остало је привид, све што је између тих исконских побједa grijeha

То је све што знаш?

то је све што могу да ти дам (укупно 20 потврда)

нешто што

као да зна нешто што га чини сигурним

изgledali су ublaženi, umekšani нечим што нисам знао да одредим

траг нечега у мени, нечега што је могло бити и што је било, нечега што ће бити ако устрајем у овом празном станју

prisustvo нечег необичног што lebди под granama starih stabala (укупно 9 потврда)

Све наведене потврде сведоче да употреба заменица *шта* и *што* у роману „Дервиш и смрт“ у потпуности одговара претходно представљеној разлици између ове две категоријалне јединице. Све наведено говори да су заменице *шта* и *што* у српском језику две речи, те да се оне тако морају представљати и у српској граматографији. Иако овим истраживањем нису обухваћене сложене јединице, па ни јединице сложене са *не-*, летимична претрага указује на доследну употребу форме *нешто* (*што* је и у одричним конструкцијама типа... *ни за што биh mogao da joj poslužim*, в. фус. 1) – што се свакако може објаснити утицајем тадашње (и данашње) граматичке норме која одрично *нешта* у српском језику држи за нестандардну јединицу. Да није било тога утицаја, верујемо да би се и у текстовима Меше Селимовића напоредо са *нешто* појављивало и *нешта*, као у краткој наративној форми која казује како је Херцеговац реаговао кад је први пут видео плуг и јарам: *Нешто нешта изјело, ња од нешта кoсти осшале* (КАРАЦИЋ 1818: *нешто*).

ЛИТЕРАТУРА

BARIĆ Eugenija, LONČARIĆ Mijo и др. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1979.

Белић Александар. *О језичкој природи и језичком развићу*, књ. I (1941), у: Изабрана дела Александра Белића, том 1, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998, 423–582.

Белић Александар. *Основи историје српскохрватског језика. I Фонетика* (1960), у: Изабрана дела Александра Белића, том 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 7–131.

ГРЈ. *Русская граммика, том I*, Академия наук СССР – Институт русского языка, Москва 1980.

ГРИКАТ Irena. *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd 1975.

ДАНИЧИЋ Ђ. *Рјечник из књижевних старина српских*, III, Београд 1864.

КАРАЦИЋ Вук Стеф. *Српски рјечник*, Беч 1818 (репринт: Просвета, Београд 1969).

МАРОЈЕВИЋ Радмило. „Лексичка паронимија“, у: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац* (Критичко издање. Текстологија). Редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица 2005, 439–471.

МЕТ.: АРИСТОТЕЛ. *Metafizika* (предговор Анте Пажанин, превод Томислав Ладан), Globus, Zagreb 1988.

МИНОВИЋ М., АЈАНОВИЋ М. *Srpskohrvatski / hrvatskosrpski jezik*, Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo 1981.

РАДИЋ Јованка. „Рјечник лингвистичких назива“ Р. Симеона и српски језик, Српски језик у (кон)тексту, књ. I, Крагујевац 2008, 19–31.

РАДИЋ Јованка. „Заменички систем и заменица себе, се“, *Српски језик у употреби*, књ. I, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Крагујевац 2009, 213–226.

РАДИЋ Јованка. „Који, неки... овај... – придевске или именичке заменице?“, *Српски језик XV*, Филолошки факултет, Београд 2010¹, 609–627.

РАДИЋ Јованка. „Персонификација и антропоцентризам (онтогенетски приступ)“, *Савремена књижевност за децу у науци и настави*, Посебна издања, Научни скупови 4, Педагошки факултет у Јагодини, Јагодина 2010², 81–91.

РМС. *Речник српскохрватској књижевној језика 1–6*, Матица српска (– Матица хрватска), Нови Сад (– Загреб) 1967–1976.

РОНЧЕВИЋ Никола. „Што и шта“, *Наш језик*, V/5–6, Лингвистичко друштво у Београду, Београд 1937, 135–151.

СКОК Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, JAZU, Zagreb 1972.

СТАНОЈЧИЋ Живојин, ПОПОВИЋ Љубомир. *Грамаишка српскоја језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2008.

СТЕВАНОВИЋ Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд 1975.

ФАСМЕР Макс. *Этимологический словарь русского языка*, том IV, Москва 1987.

Jovanka Radić

THE PRONOUNS *ŠTA* AND *ŠTO* IN SERBIAN
(On the Language Material from M. Selimović's
Novel *Death and the Dervish*)

Summary

The paper analyses the relation between the forms *što* and *šta* in Serbian. A systematisation of possible applications of these units in Serbian is carried out on the basis of the material that the author of the text furnishes according to her spontaneous sense as a native speaker. Based on those systematised applications, a conclusion is drawn on the subdivided categorial values of the *šta* and *što* pronouns. (1) *Šta* is reserved for 'non-human (animate or inanimate)' in the objective sense (that which is the object in either the physical or metaphysical senses). Besides everything that is or can be taken as a separate physical object, there are also the objects of actions, thoughts, feelings, speech, etc. (2) *Što* covers the sphere of the non-objective (or the sphere of 'non-being', non-entity). *Što* is directed at (a) what is not abstracted and not comprehended (a question form for reason, cause, purpose or similar), i.e. it is not mentally consolidated as something special and different from other 'things' and phenomena, or at (b) verbal units, that is, parts of the verbal expression (the so-called relative pronouns).

This difference between the two categorial expressions can also be reflected in the fact that as a definite (specific) answer to the separated interrogative *Šta?* an element of the objective structure *ovo | ono – to (this | that – it)* can appear (the type *Šta radiš? – Ovo; What are you doing? – This*), whereas in the answer to the interrogative *Što?* such an element (or a corresponding lexical word) cannot appear.

The other section of the paper brings an analysis of the examples of the use of these pronouns in the novel *Death and the Dervish* by the Serbian author Meša Selimović. The conclusion is that the analysed text demonstrates the application of the *šta* and *što* pronouns as two different words, with a clearly differentiated categorial values and grammatical functions, and that it must be a common feature of the Serbian language.